

Organowe podróże po Polsce – rozwojową formą turystyki

Sebastian Bernat

ORCID: 0000-0001-7224-6534

sebastian.bernat@umcs.pl

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, Katedra Gospodarki Przestrzennej

Abstrakt: Organy jako instrument muzyczny, stanowiący ważny obiekt dziedzictwa kulturowego, w ostatnich latach zyskuje coraz większe zainteresowanie turystyki kulturowej. Organowe podróże umożliwiają poznanie zabytkowych i nowych instrumentów, związanych głównie z wnętrzami kościołów. Oprócz ich historii i budowy pozwalają także odkryć wyjątkowość ich brzmienia a przy okazji również wnętrze obiektu w którym się znajdują, z zabytkami sztuki i niekiedy wyjątkowym zapachem. Organowe podróże umożliwiają zatem wyjątkowe doświadczenie turystyczne.

W artykule na początku opisano specyfikę organów jako instrumentu muzycznego a następnie scharakteryzowano istniejące w Polsce organowe szlaki kulturowe. Kolejno dokonano ich oceny według kryteriów oceny szlaków kulturowych. Ponadto zwrócono uwagę na inne aspekty uwzględniania organów i muzyki organowej w turystyce kulturowej. Odniesiono się też do funkcjonowania festiwali organowych w czasach pandemii COVID-19 oraz do organowych projektów wirtualnych, które powstały w tym czasie. Na koniec przedstawiono propozycje rozwoju organowych szlaków kulturowych, nawiązujących do turystyki doświadczeń.

Słowa kluczowe: organy, muzyka, szlak kulturowy, turystyka festiwalowa, turystyka doświadczeń

Wprowadzenie

„Morskie organy” (chorw. *morske orgulje*), zbudowane w roku 2005 w mieście Zadar [*CroLove.pl*] stanowią jedną z największych atrakcji turystycznych tego chorwackiego miasta. Jest to wyjątkowa „grająca instalacja”, której zasada działania jest podobna do tradycyjnych (piszczalkowych) organów [Oberman i in. 2020]. Powietrze przepychane jest ciśnieniem wody przez system rur, osadzonych pod kamiennymi schodami nadmorskiej promenady. W każdej z rur ulokowane są gwizdki, które odgrywają siedem akordów w pięciu tonacjach. W momencie, kiedy fala włacza do rur wodę, z gwizdków wydobywa się dźwięk. Osoby przebywające wówczas na nabrzeżu stają się słuchaczami wyjątkowego „koncertu morza”. W letnie wieczory mogą też uczestniczyć w koncertach Zadarskiego Festiwalu Organowego - jedyne tego typu festiwalu w Chorwacji [*Zadar Organ Festival*].

W ostatnich latach organy, czyli instrument muzyczny związany głównie z wnętrzami kościołów, coraz częściej promowane są jako atrakcje turystyczne¹ na bazie których tworzone są produkty turystyczne. Jednym z nich są szlaki organowe,

¹ Atrakcja turystyczna rozumiana jest jako walory miejsca i wydarzenia uznawane jako szczególne, mające zdolność przyciągania turystów i wpływające na wybór tego obszaru a nie innego. Razem z usługami turystycznymi tworzy produkt turystyczny [Kruczek 2011].

stanowiące rodzaj szlaków kulturowych², których wytyczanie jest coraz powszechniejszym zjawiskiem w Polsce. Nie wiążą się z tym bowiem żadne restrykcje a dobrze zarządzane szlaki kulturowe mogą się stać nowoczesnym narzędziem ochrony dziedzictwa kulturowego [Bogacz-Wojtanowska 2016]³. Szlaki kulturowe mogą także umożliwiać odbycie podróży, związanej z unikalnym doświadczeniem turystycznym⁴.

Według M. Kazimierczaka sztuka podróżowania⁵ „polega na dochodzeniu do pewnej równowagi między wyznaczonym sobie celem bycia więcej w podróży (pełniejszego doświadczania świata) a wyzwającą przyjemnością z przeżywania chwil ‘tu i teraz’ [...] Podróż stwarza możliwość zanurzenia się w świat do tej pory nieznany, w którym rzeczy tracą swój jedynie użytkowy charakter” [Kazimierczak 2013, s. 272, 280]. Podróżowanie wyrasta z konieczności kontrastu, a także z potrzeby różnorodności, nowości i obcości. Podróż może być także „ucieczką w zapomnienie” [Wiza 2012, s. 43]. Podróże wzbogacają osobowość podróżnika i rozszerzają horyzont doświadczanego przez niego świata. Udział w podróżach umożliwia zaspokojenie różnorodnych potrzeb, które zmieniają się wraz z wiekiem i rodzajem doświadczeń. Całe bogactwo doznań i przeżyć, które turysta zyskuje dzięki podróżowaniu wpływa na subiektywne aspekty jakości życia, które z kolei można uznać jako efekt wszechstronnego rozwoju [Niezgoda 2013]. Produkt turystyczny może być przez konsumenta-turystę dowolnie interpretowany, ponieważ własne doświadczenia stają się podstawową wartością nabywaną przez niego.

Jak zauważa Z. Kruczek [2011] współczesna turystyka w związku z dynamicznym rozwojem potrzebuje ciągle nowych atrakcji jako celów podróży dla milionów

² Szlak kulturowy to „szlak tematyczny, posiadający jako swój punkt ogniskujący walor kulturowy lub element dziedzictwa kulturowego, przy czym kluczową rolę odgrywają w nim atrakcje o charakterze kulturowym” [Puczek, Ratz 2007, s.133]. Ł. Gawęł [2011, s. 76] przyjmuje, że jest to „wytyczony i oznakowany szlak materialny, łączący obiekty i miejsca według ustalonego kryterium tematyki”. Można jednak wyróżnić także szlak wirtualny [Mikos v. Rohrscheidt 2008].

³ Szlaki kulturowe są „nowoczesnym narzędziem ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym, pozwalającym na jego waloryzację i reinterpretację, niosącym ze sobą wymiar edukacyjny, przyczyniającym się do wzrostu tożsamości kulturowej społeczności” [Bogacz-Wojtanowska 2016, s. 175].

⁴ J. Urry [2002] zaznacza, że na doświadczenie turysty składają się nie tylko wrażenia wzrokowe (choć odgrywają rolę wiodącą), ale również kombinacje dźwięków, bukiety zapachów, doznania smakowe i geografia dotyku. Osoba, która oddaje się tylko i wyłącznie doznaniom wzrokowym ośmiesza się. Wzrok jest jednak zmysłem porządkującym całość doświadczenia. Włączenie wątków traktujących o słuchaniu, smakowaniu, wąchaniu, dotykaniu nadaje nowy wymiar podróżom, sugerując, że doznanie, o którym mowa będzie pełniejsze, bardziej bezpośrednie. Q. Cutler i B. Carmichael [2010] wskazują że na kształt doświadczeń turystów wpływają nie tylko miejsca docelowe i ich zasoby ale także mieszkający oraz sami turyści poprzez wybory, percepcję, interakcje, dokumentowanie.

⁵ M. Kazimierczak twierdzi, że „każda z form turystyki, która przybliża jej uczestników do ponadczasowej wartości piękna zawartego w środowisku przyrodniczym i kulturowym, zasługuje w najwyższym stopniu na miano sztuki podróżowania” [Kazimierczak 2013, s. 272].

uczestników, którzy zwiedzili już uznane obiekty. Powstaje nowa jakość w turystyce zorientowana na edukację i poznawanie, rozrywkę i ekscytację. Nowi turyści mają inne preferencje, w związku z czym poszukiwane są oryginalne atrakcje, a gdy ich brakuje tworzone są nowe. O tym, że turyści poszukują coraz częściej nie tylko miejsc pięknych, niezwykłych i ciekawych, ale i nowych sposobów przeżywania podróży pisali m.in. J. Urry [2002] i A. Wieczorkiewicz [2008]. Zauważyli oni, że doznania wizualne, do których odwoływały się liczne przedsięwzięcia turystyki masowej, wydają się zbyt słabym wabikiem dla współczesnych urlopowiczów. Scenariusze zwiedzania ulegają pomnożeniu, gdyż skarby przyrody i kultury można odbierać na wiele sposobów. W obecnych czasach turysta jest w coraz większym stopniu poszukiwaczem wrażeń i kolekcjonerem doznań. Pragnie on bezpośredniego kontaktu z tym, co jest unikatowe (jedyne w swoim rodzaju) lub typowe (charakterystyczne dla danego miejsca), bądź też będące nieznanym aspektem czegoś, co było traktowane do tej pory jako znane. Z jednej strony turysta poszukuje różnych aspektów codzienności [m.in. Horolets 2012; Orzechowska 2010], ale z drugiej jest też poszukiwaczem *genius loci*, czyli ducha opiekuńczego, który udziela wyjątkowej atmosfery wybranym miejscom i sprawia, że przenosi się ona na odwiedzających je turystów [Buczkowska 2012]

Celem głównym artykułu jest prezentacja istniejących w Polsce „organowych produktów turystycznych”, w szczególności organowych szlaków kulturowych oraz ich ocena uwzględniająca kryteria odnoszące się do materialnych szlaków kulturowych. Oprócz realizacji przedstawionego celu zwrócono uwagę na inne aspekty uwzględniania organów i muzyki organowej w turystyce kulturowej. Odniesiono się też do funkcjonowania festiwali organowych w czasach pandemii *COVID-19* oraz do organowych projektów wirtualnych, które powstały w tym czasie. Na koniec przedstawiono propozycje rozwoju organowych szlaków kulturowych, nawiązujących do turystyki doświadczeń. Turystyka jest bowiem wynikiem potrzeb i motywacji człowieka oraz percepcji otaczającej go rzeczywistości. W przyszłości największą popularność na rynku turystycznym zyskają te obszary, które będą w stanie zaoferować turystom unikatowe doświadczenia [Stasiak 2013]. Do najważniejszych działań sprzyjających intensyfikacji przeżyć turystów zalicza się m.in.: wzbogacanie tradycyjnych pakietów usług o elementy zapewniające dodatkowe doznania, tworzenie unikatowych atrakcji turystycznych, odkrywanie nowych przestrzeni turystycznych zapewniających niepowtarzalne przeżycia oraz rozwój nowych form turystyki dostarczających wyjątkowych, ponadprzeciętnych emocji. Następuje odejście

od pakietów usług turystycznych na rzecz pakietów doświadczeń turystycznych [Stasiak 2016]. „Krajobrazy doświadczeń” mogą być projektowane w celu stworzenia atrakcyjnej i satysfakcjonującej uczestnika podróży przestrzeni [O'Dell 2005]. Na wartość unikalnych doświadczeń turystycznych zwrócono uwagę także w koncepcji „turystyki poza utartym szlakiem” [Maitland, Newman 2009] i „turystyki codzienności” [Gravari-Barbas 2013]. Doświadczenie turystyczne powinno być angażujące, wyjątkowe i autentyczne, a jego fundament stanowi m.in.: multisensoryczność, interaktywność oraz współtworzenie doznań. Założono, że organowe podróże powinny wpisywać się w założenia turystyki doświadczeń.

Materiał i metody

Artykuł prezentuje podejście geograficzne, czyli wiążące, kompleksowe, porządkujące rozproszone wątki wiedzy, związanej z przestrzenią w której żyjemy. W szczególności osadzono go w geografii humanistycznej, której głównym celem jest zrozumienia człowieka w świecie – „bycia w świecie” [Tuan 1977]. Geografia humanistyczna kładzie nacisk na zachowanie wzmożonej świadomości doznań geograficznych i dążenie do przekazania innym jakie znaczenie ma zachwyty nad konkretnymi miejscami [Relph 1985]. Nawiązuje przez to do fenomenologii, akcentującej subiektywne znaczenia i wartości oraz istotność indywidualnego doświadczenia w miejscu.

Podjęte badania miały na celu odpowiedź na następujące pytania badawcze:

- co decyduje o atrakcyjności turystycznej organów a przez to o atrakcyjności turystycznej⁶ miejsc i regionów, w których występują?
- jakie organowe szlaki kulturowe utworzono w Polsce?
- czy są to szlaki materialne czy wirtualne oraz w jakim kierunku powinny być rozwijane aby umożliwiły odbycie wyjątkowej podróży?

⁶ Atrakcyjność turystyczną powinno się rozpatrywać kompleksowo, jako obecność atrakcji turystycznych, dostępność komunikacyjną oraz podaż usług związanych z zagospodarowaniem obszarów odwiedzanych [Kruczek 2012]. Decyduje ona o rozwoju ruchu turystycznego, stopniu przyciągania przez dane miejsce/region określonego rodzaju turystyki i jest związana z ilością i charakterem występujących w nim obiektów i zjawisk, na które istnieje popyt danej formy ruchu turystycznego. Atrakcyjność turystyczną można zatem badać analizując dane statystyczne dotyczące liczby turystów odwiedzających dany obszar [m.in. Gotowski, Parzych 2014]. Ponieważ posiada znaczenie względne z powodu różnych warunków psychofizycznych jego odbiorców [Kruczek 2012] można ją oceniać także poprzez badania społeczne (m.in. sondaż diagnostyczny, mapowanie behawioralne - ocena witalności przestrzeni publicznych) lub eksperckie obserwacje terenowe.

Z tego względu badania miały głównie charakter jakościowy, opisowy i eksploracyjny. Ich podstawą było studium przypadków oparte na analizie zapisów dostępnych źródeł danych – publikacji, stron internetowych (metoda *desk research*) oraz obserwacjach terenowych w różnych regionach Polski, potwierdzonych dokumentacją fotograficzną. Dodatkowo w celu uzupełnienia informacji o wybranych szlakach przeprowadzono wywiady swobodne. Do oceny organowych szlaków kulturowych zastosowano następujące kryteria: oznaczenie w terenie, dostępność, uzasadniona tematyzacja szlaku oraz jego koordynacja [Mikos v. Rohrscheidt 2008]. Ponadto oceniano czy szlak posiada stronę internetową, materiały promocyjne i system identyfikacji wizualnej oraz czy organizowane są festiwale muzyczne lub koncerty w obiektach leżących na szlaku.

W podjętych badaniach skupiono uwagę na Polsce, ale odniesiono się także do kontekstu międzynarodowego (zwłaszcza europejskiego). Podejście oparte na analizie zapisów dostępnych źródeł danych (metoda *desk research*) stanowi podstawę do wypracowania wniosków na temat badanych obiektów i zjawisk, następnie zweryfikowanych w czasie obserwacji terenowych, potwierdzonych dokumentacją fotograficzną.

Organy jako instrument muzyczny

Organy to instrument muzyczny o historii sięgającej starożytności, służący na początku rozrywe i tańcom, od ok. 670 roku wprowadzony przez papieża Witaliana I do kościoła katolickiego, stał się właściwym i jedynym instrumentem muzycznym, współuczestniczącym w liturgii [Dorawa 2011]. Szczególne miejsce w kościele przypisał organom Sobór Watykański II jako tradycyjnemu instrumentowi muzycznemu, którego brzmienie dodaje majestatu ceremoniom kościelnym, a umysły wiernych podnosi do Boga i spraw niebieskich [*Konstytucja o liturgii świętej*].

Organy można zdefiniować jako instrument muzyczny, aerofoniczny (dęty), klawiszowy, złożony ze zmiennej liczby piszczałek, ustawionych na skrzyni, zwanej wiatrownicą, w których powstaje dźwięk pod wpływem strumienia powietrza napływającego z miecha po naciśnięciu klawisza [Dorawa 2011]. Instrument ten jest zwykle zlokalizowany w kościołach katolickich i protestanckich na chórze organowym. Jego najbardziej widocznym elementem jest tzw. prospekt organowy, stanowiący frontową (w dawnych organach najbardziej dekoracyjną część instrumentu z bogatym

wystrojem plastycznym) część szafy organowej (Ryc. 1), w której umieszczone są różnorodne piszczałki, wydające dźwięki o różnej wysokości i barwie⁷.

Ryc. 1. Unikalny prospekt organowy w kaplicy w Domaniewicach (woj. łódzkie)

Źródło: www.organy.pro/instrumenty.php?instr_id=8

Częścią organów jest też traktura (system połączenia klawisza z piszczalką: mechaniczny, elektromechaniczny, pneumatyczny, elektropneumatyczny, elektryczny) oraz kontuar, czyli stół gry, składający się często z kilku klawiatur (w tym nożnej) oraz systemu registrów (przełączników głosów organowych). Organy nazywane są „królem instrumentów” dzięki wielu „królewski/m przymiotom”, takim jak: monumentalne rozmiary, niezwykle kształty i ozdoby wzniesione na dekorowanej emporze (niczym na wysokim tronie), niezwykle walory brzmieniowe (najszersza skala wysokości dźwięków, najbogatsza paleta barw, największe możliwości dynamiczne) – przez co stają się tajemnicze, budzą zainteresowanie, cieszą oczy i uszy. Są jednocześnie instrumentem stanowiącym ważny, charakterystyczny element wyposażenia wielu zabytkowych oraz współczesnych obiektów sakralnych i sal koncertowych⁸. Każdy

⁷ Piszczałki organowe dzielą się na dwa podstawowe typy: wargowe (zwane też labialnymi) i językowe [Erdman 1992]. Pierwsze, zwykle dominujące w organach, działają na zasadzie pobudzania do drgań falowych słupa powietrza znajdującego się w korpusie piszczałki przez wychodzącą ze szczeliny wstęgę powietrza pod ciśnieniem. Wysokość dźwięku wydawanego przez piszczałkę wargową związana jest z rozmiarami jej korpusu. Natomiast barwa zależy od zakrycia/odkrycia piszczałki (piszczałki kryte wydają dźwięki bardziej przytłumione niż piszczałki otwarte) oraz rodzaju materiału użytego do budowy piszczałek (najlepsze są ze starannie dobranych gatunków drewna oraz stopów cyny z ołowiem). W piszczałce językowej dźwięk powstaje poprzez wprawienie w drgania metalowego języka (z materiałów sprężystych) połączonego z tzw. gardziółkiem. Budowa, wielkość i materiał piszczałki decyduje o charakterze dźwięku jaki powstaje po włączeniu do niej powietrza – może on naśladować brzmienia poszczególnych instrumentów orkiestry (głosy organowe).

⁸ Największe organy piszczałkowe na świecie znajdują się w głównej sali Boardwalk Hall (Convention

instrument organowy jest inny, ale są pewne prawidłowości w lokalizacji organów o podobnej stylistyce brzmieniowej. Jest to zatem instrument związany z konkretnymi miejscami-objektami, których akustyka i wystrój współtworzy „organowy pejzaż dźwiękowy”. Na przestrzenny aspekt tego instrumentu zwrócił uwagę B. Pocię [1995, s. 84] w następujących słowach: „Organy są instrumentem wkomponowanym w realną przestrzeń, wewnątrz architektoniczne kościoła. Rozległość, rozciągłość, szerokość, objętość – to cechy zasadnicze ich uniwersum dźwiękowego. Z brzmień wszystkich instrumentów brzmienie organowe kojarzy się nam najbardziej z kształtem wizualnym, plastyczną bryłą, budulcem architektonicznym; z takiego brzmienia – surowca dźwiękowego – można wręcz muzykę budować, wznosić ją i rozprzestrzeniać na podobieństwo dzieła architektury: filary, łuki, wiązania; ściany, sklepienia; fundamenty i zwieńczenia.” Natomiast M. Peres [2016, s. 31-32] zauważył, że „Organy, wytwór człowieka, dialogują ze swoim stwórcą – stworzeniem Boga [...] Człowiek, który posiada zdolność w pełni świadomego zwrócenia się ku swojemu Stwórcy, przekazuje tę zdolność materii, kształtując ją, nadając jej formę, a nawet oddech [...] Organy są konkretyzacją i syntezą wszechstronności poznawczego potencjału człowieka. Składają się z materii mineralnej, roślinnej i zwierzęcej. Mineralnej przez piszczałki, wytworzone z metalu uformowanego przez ogień; roślinnej – poprzez drewno szafy i mechanizmu; zwierzęcej – poprzez skórę miechów, przekazujących materii tchnienie, które objawia niesłyszalną harmonię kosmosu”. Jako jedyny instrument, którego głównym zadaniem jest wspieranie modlącego się ludu w zanoszeniu do Boga prośb i oddawaniu Mu chwały doczekał się obrzędu uroczystego poświęcenia⁹.

Z organami związana jest muzyka organowa, która od dawna zajmowała szczególnie eksponowane miejsce w całokształcie twórczości muzycznej kolejnych epok historycznych. Jednak dopiero pod koniec XIX w., pozostając nadal istotną częścią obrzędów religijnych, zyskiwać zaczęła dodatkowo status autonomicznej części świeckiego życia koncertowego, zyskując rzesze zafascynowanych tą muzyką melomanów. Z myślą o wykonywaniu na organach powstawały dzieła wielu kompozytorów, różnych narodowości. Najbardziej jednak z organami utożsamiana jest twórczość Jana Sebastiana Bacha, którego 270. rocznicę śmierci obchodziliśmy w roku

Hall) w Atlantic City, New Jersey (Stany Zjednoczone), zbudowane w latach 1929–1932 posiadają 381 głosów [Szostak 2017].

⁹ „Dźwięk organów, w których poszczególne piszczałki współpracują ze sobą i współbrzmiać, tworzą harmonijną jedność, jest obrazem zjednoczenia całego świata stworzonego w nieustannym uwielbieniu swojego Stwórcy” [Baran 2019, s. 184].

2020 a którego życie i twórczość umożliwiają odbycie wyjątkowej podróży po Niemczech [Marshall, Marshall 2016]. W kraju tym są szczególnie bogate tradycje muzyki organowej. Charakterystyczne dla tego kraju rzemiosło i muzyka organowa [*Organ craftsmanship and music*] w 2017 r. zostały wpisane przez UNESCO na Reprezentatywną Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego Ludzkości [*Intangible Cultural Heritage*]. Od wieków bowiem kształtowały „krajobraz muzyczny” i wytwórstwo instrumentów w Niemczech, gdzie istnieje wiele różnych tradycji. UNESCO poprzez wpis doceniło umiejętności budownictwa organowego wypracowane w licznych warsztatach organmistrzowskich (i ich przekaz międzypokoleniowy) oraz powstałą tu muzykę organową, jako uniwersalny język, sprzyjający zrozumieniu międzyreligijnemu. Wiedza i specjalistyczne umiejętności potrzebne do pielęgnowania tego elementu dziedzictwa łączyły w ciągu dziejów współpracujących ze sobą rzemieślników, kompozytorów i muzyków. Przekazywane na ogół w sposób nieformalny stanowią ważny wyznacznik tożsamości wspólnotowej. Aktualnie na terytorium Niemiec działa około 400 zakładów średniej wielkości oraz kilka większych rodzinnych warsztatów, które zapewniają trwanie i przekazywanie tego elementu dziedzictwa oraz zatrudniają około 2800 pracowników. Warto wspomnieć, że w katedrze św. Szczepana w Passawie (Bawaria) znajdują się największe organy w Europie o 203 realnych głosach [Szostak 2017]. Ponadto na liście światowego dziedzictwa UNESCO znajduje się m.in. 6 katedr w Niemczech, w których elementem wyposażenia są też cenne instrumenty organowe. Zwykle dzięki wpisowi na listę UNESCO poszczególne obiekty/elementy/miejsca są rozpoznawalne jako szczególnie atrakcyjne i stają się przedmiotem zwiększonego zainteresowania turystów [m.in. Hall i Piggin 2001; Jimura 2011; Románková-Kuminková 2017; Skounti 2017; Ziarkowski 2012]. Organy jako element wyposażenia obiektów sakralnych są także przedmiotem uwagi społeczności międzynarodowej w związku z wydarzeniami katastrofalnymi. Pożar katedry Notre Dame w Paryżu, który wybuch 15 kwietnia 2019 roku, wzbudził niepokój o los znajdującego się tam zabytkowego instrumentu. Niestety podobne zdarzenie w dn. 18 lipca 2020 roku spowodowało całkowite zniszczenie wielkich 400-letnich organów w katedrze w Nantes na zachodzie Francji, choć instrument przetrwał wiele wcześniejszych tragedii [Bordas 2020].

Nie tylko muzyka organowa¹⁰ ale także historyczne organy¹¹ są ważną częścią światowego dziedzictwa kulturowego [Gołos 1972; Šercer, Kavić 2013]. Jak zauważył M. Wrona [2007] organy oraz komponowane dla nich dzieła stanowią świadectwo epoki, zachodzących w niej przemian oraz eksperymentów. Wzrost zainteresowania dawnymi organami w kontekście charakterystycznych cech budowy, decydujących o ich unikalnym brzmieniu, nastąpił na przełomie XIX i XX w. Wówczas w zachodniej Europie powstał ruch społeczny, który inicjował wszechstronne badania dawnych instrumentów i apelował o zachowanie ich w stanie oryginalnym¹². W roku 1926 w wielu krajach Europy Zachodniej instrumenty organowe zaczęto obejmować stopniowo urzędową ochroną konserwatorską. W uzasadnionych przypadkach wdrażano nawet przedsięwzięcia zmierzające do przywrócenia organom ich pierwotnego brzmienia poprzez usuwanie z ich mechanizmu późniejszych dodatków oraz odtwarzanie oryginalnych elementów, co zapewniało restytucję ich historycznego brzmienia. Obecnie powszechnie dokumentowane są zabytkowe instrumenty i wspiera się działania zmierzające do ich ochrony i konserwacji [m.in. Poźniak 2012]. Prowadzi się też ożywioną działalność w zakresie popularyzacji organów i muzyki organowej w społeczeństwie [m.in. Dorawa 2011].

W ostatnim 30- leciu wydano w Polsce liczne publikacje dotyczące organów, zarówno w odniesieniu do konkretnego obiektu [m.in. Szostak 2017], jak i wielu miast i regionów [m.in. Dorawa 2011; Kapeć 2009; Rosiński 1992; Szymanowicz 1997]. Powstały też książki popularyzujące organy jako instrument, zarówno dla dorosłych [m.in. Erdman 1992], jak i dzieci [Poźniak 2018]. Wydawane jest specjalistyczne czasopismo naukowe o tematyce organowej [*Folia Organologica*]. Dodatkowo na uwagę zasługuje publikacja *Organy na krańcach świata* [2019]. Czytamy w niej: „Organy są instrumentem, który kryje w sobie jakąś niezwykłą tajemnicę. Już sama ich wielkość budzi respekt, podobnie jak potężne brzmienie, które wydaje się czasami groźne, srogie, a innym razem delikatne, mające w sobie niebiański pierwiastek. Okazuje się też, że organy mogą wiązać się z podróżami”(s. 13). Artysta Marek

¹⁰ Hans Maier podczas I Międzynarodowego Kongresu Organologicznego w Varazdin (Chorwacja, 16 września 2000 roku) wypowiedział następujące słowa: „muzyka organowa nie może stać się gigantycznym cmentarzem. Winna być zachowana, ale przede wszystkim ożywiona i oddana swemu artystyczno-liturgicznemu przeznaczeniu, ponieważ jest nieodzownym składnikiem europejskiego dziedzictwa kulturowego. Europa ma wtedy przyszłość, jeżeli swoje miejsce w niej będzie miało nie tylko to co użyteczne, ale i to co piękne” [za Wrona 2007].

¹¹ Najstarsze czynne organy na świecie znajdują się w ufortyfikowanej bazylice w Sion (Szwajcaria). Powstały około 1435 roku i posiadają 12 głosów [*Europe's Oldest Pipe Organs*].

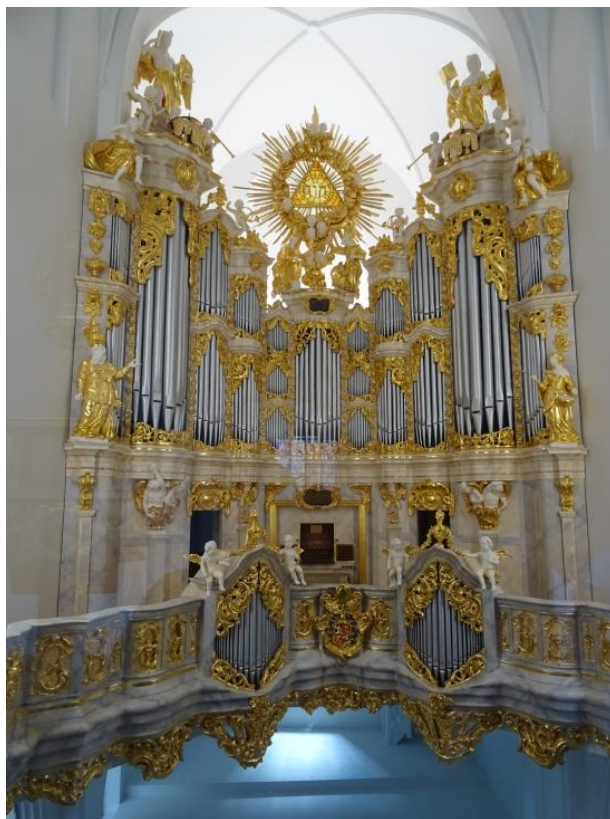
¹² Protektorem tego ruchu stał się późniejszy laureat Pokojowej Nagrody Nobla (1952) – Albert Schweitzer – lekarz, protestancki teolog i misjonarz oraz muzyk i gorący entuzjasta muzyki organowej.

Stefański poprzez lekturę wymienionej książki zabiera nas w taką podróż po świecie, w której przedstawia m.in. tajniki instrumentów oraz własne doświadczenia z odbytych koncertów, zarówno w kraju, jak i bliższych i odległych krajach. Ponadto wydawane są płyty, prezentujące brzmienia wybranych instrumentów. Wśród nich wyjątkową pozycję zajmuje seria wydawnicza *Organy Śląska Opolskiego*. Na wydawanych od 2009 roku 27 płytach zarejestrowane zostało brzmienie blisko 50 instrumentów organowych regionu, zarówno tych największych, jak i najmniejszych. Integralną część każdego numeru tego wydawnictwa stanowi *booklet*, dołączony do każdego z nich. Zawiera on m.in. szczegółowe informacje dotyczące dyspozycji (zestawu głosów) i możliwości prezentowanych instrumentów oraz zarys dziejów kościoła w którym znajdują się zarejestrowane na płycie organy. Seria ta przyczynia się do ocalenia brzmienia cennego dziedzictwa religijno-kulturowego, jakim są m.in. zabytkowe organy piszczalkowe na Śląsku, który można określić mianem „kolebki” organmistrzostwa i muzyki organowej [Szyndzieliński 2018].

Na koniec charakterystyki instrumentu warto przytoczyć słowa badacza organów M. Dorawy [2011, s. 16]: „Organy, które podczas swej ponad dwa tysiące lat trwającej drogi rozwoju przeszły tyle udoskonaleń konstrukcyjnych i usprawnień działania oraz ubogacania zespołu dźwiękowego, wspięły się na sam wierzchołek piramidy całego muzycznego instrumentarium. Nie przypuszczał zapewne ich pierwszy budowniczy, że sklecony z kilku pasterskich piszczalek, stopniowo udoskonalany, osiągnie kiedyś szczyty techniki i sztuki”. Francuski pisarz Honore de Balsac swój zachwyt tym instrumentem wyraził następującymi słowami: „Organy są bez wątpienia najwspanialszym instrumentem stworzonym przez ludzki umysł. Są kompletną orkiestrą, która dzięki wymogom sprawnej ręki jest zdolna wszystko wykonać” [za Dorawę 2011, s. 13]. Niestety coraz częściej do kościołów w Polsce trafiają elektroniczne, cyfrowe instrumenty, które mają za zadanie naśladowanie autentycznych organów piszczalkowych. Jednak nawet najlepszy taki instrument ich nie zastąpi [Poźniak 2018]. Z drugiej strony w zabytkowych kościołach rekonstruowane są historyczne organy, np. u św. Elżbiety we Wrocławiu¹³ (Ryc. 2) oraz sprowadzane (translokowane) są użytkowane instrumenty piszczalkowe z krajów Europy

¹³ XVIII wieczne organy Michaela Englera, które spłonęły 9 czerwca 1976 r., uznawano za najcenniejszy instrument ówczesnego Śląska. Ich rekonstrukcja przy współpracy trzech firm organmistrzowskich, jest określana mianem największej odbudowy organów na świecie po II wojnie światowej. Wielka inauguracja organów planowana jest na jesień 2021 roku [Odbudowa organów].

Zachodniej, które dobrze wkomponowują się we wnętrza nowych świątyń i filharmonii, przez co odzyskują utracony blask.

Ryc. 2. Makieta rekonstruowanych organów M. Englera w kościele Św. Elżbiety we Wrocławiu (woj. dolnośląskie)

Źródło: Fotografia Autora 2019

Organy jako atrakcja turystyczna

Przedmiotem zainteresowań turysty mogą być organy zarówno jako instrument pełen różnorodnych brzmień, jak i obiekt sztuki oraz dziedzictwa kulturowego. Organy to też trwały element lokalnego krajobrazu dźwiękowego obecny w pamięci mieszkańców, kształtujący świadomość foniczną miejsca zamieszkania (również poczucie tożsamości, lokalnej dumy) i mający realny wpływ na przestrzeń dźwiękową otoczenia [Losiak 2017]. W ostatnim czasie zainteresowaniu organami w turystyce kulturowej sprzyja utworzenie w Polsce kilku szlaków organowych, będących rodzajem szlaków kulturowych, których główną ideą jest promocja organów i muzyki organowej jako elementów dziedzictwa kulturowego, materialnego i duchowego. Najstarszy z nich, utworzony w 2012 roku, to Lubuski Szlak Organowy (LSO) – obejmujący 18 kościołów województwa lubuskiego (od Lubska po Gościkowo-Paradyż, z centrum w Sulechowie), leżących na dwóch ścieżkach tematycznych dotyczących wybitnych

budowniczych organów: szlak Ludwika Hartiga, szlak Wilhelma Sauera [Olejnik, Tomczyk 2012]. Dodatkowo utworzono szlak organowy wokół Zielonej Góry i szlak organowy dziedzictwa kulturowego, z możliwością zwiedzenia czynnego zakładu organmistrzowskiego. Najstarszy instrument na szlaku znajduje się w kościele w Kłępsku (1795) wpisanym na listę pomników historii (Ryc. 3), najmłodszy - w Gościkowie-Paradyżu (1931); największy w Sulechowie i Świebodzinie (po 42 głosy), najmniejszy w Kosieczynie i Smolnie Wielkim (po 7 głosów). Indywidualne zwiedzanie obiektów jest możliwe po uprzednim umówieniu się z ich gospodarzami (opiekunami), zaś w przypadku grup zorganizowanych proponowane są wycieczki z przewodnikiem wskazanym przez koordynatorów szlaku (Sulechowski Dom Kultury im. Fryderyka Chopina oraz Zakład Organmistrzowski „Ars Organum” Adam Olejnik w Głoguszu koło Sulechowa). W celu promocji szlaku wydany został folder oraz funkcjonuje strona internetowa [*Lubuski Szlak Organowy*]. Jak tam czytamy, LSO to „niecodzienna oferta podróży skierowana do osób pragnących poznać interesujące obiekty dziedzictwa kulturowego, jakimi są organy piszczałkowe znajdujące się w kościołach województwa lubuskiego”. Ma on charakter otwarty, co znaczy że kolejne wartościowe obiekty mogą być włączone do szlaku „aż sieć tematycznych ścieżek organowych pokryje całe województwo lubuskie”. Jest to bowiem region uprzywilejowany, charakteryzujący się bogactwem i różnorodnością instrumentów oraz ich bardzo dobrym stanem zachowania. Niestety pomimo czynionych starań szlak jest słabo rozpoznawalny. Wprawdzie jest bogata na jego temat informacja w Internecie (w tym na stronie Lubuskiej Regionalnej Organizacji Turystycznej) i został dostrzeżony w projekcie naukowym „Szlaki kulturowe jako medium zmian w kulturze” (jako jedyny szlak organowy)¹⁴ to jednak brak oznaczeń i słaba informacja w terenie sprawia, że szlak jest dostępny tylko dla wytrwałych pasjonatów. Wywiady swobodne z kilkoma mieszkańcami Sulechowa wykazały, że szlak jest mało znany, słyszano o nim ale nieliczni potrafili powiedzieć coś więcej na jego temat. Natomiast w Polsko-Niemieckim Centrum Promocji i Informacji Turystycznej w Zielonej Górze jedynie podzielono się informacją na jego temat wydrukowaną z Internetu. Niestety nie są organizowane cykliczne koncerty łączące obiekty na szlaku i brakuje bazy danych kontaktowych do gospodarzy poszczególnych obiektów. Wspomnieć należy, że w lipcu i sierpniu 2020 r. zielonogórsko-gorzowski oddział „Gościa Niedzielnego” zrealizował

¹⁴ Uwzględniono wprawdzie jeszcze „Wiejski szlak budowniczych organów” ale jest to ścieżka edukacyjna poprzedzająca utworzenie LSO i obejmująca obiekty położone w jego centralnej części.

projekt „Wakacyjny szlak organowy”. Miał on na celu popularyzację organów i muzyki organowej poprzez prezentację instrumentów zlokalizowanych w siedmiu kościołach diecezji zielonogórsko-gorzowskiej, w tym włączonych do LSO: w Sulechowie i Gościkowie-Paradyżu. Oprócz informacji drukowanych powstały filmy – prezentacje instrumentów udostępniane na stronie tygodnika [*Wakacyjny Szlak Organowy*].

Ryc. 3. Kościół w Klepsku (woj. lubuskie)

Źródło: Fotografia Autora 2020

Drugim dobrze promowanym w Internecie szlakiem organowym jest „Szlak organowy w Euroregionie Silesia” utworzony w roku 2019. Łączy on 35 kościołów na terenie pogranicza polsko-czeskiego, gdzie bogate są tradycje budownictwa organowego, obecne w licznie zachowanych zabytkowych instrumentach, m.in. w Pszowie (Ryc. 4). Szlak ten jest wynikiem transgranicznego projektu z lat 2018-2019, którego celem było zwiększenie liczby turystów odwiedzających polskie i czeskie pogranicze poprzez stworzenie produktu turystyki kulturowej [*Parafia Nowa Cerekwia*]. W ramach projektu przeprowadzono prace konserwatorskie zabytkowych organów w kościołach w Krawarzu i Nowej Cerekwi, zbudowanych w warsztacie braci Rieger. Ponadto wydano materiały promocyjne [Szlak organowy w Euroregionie Silesia]. W opisie projektu wspomina się także o wprowadzeniu oznakowania szlaku w terenie. Grupę docelową produktu stanowić mają zarówno turyści o profilu kulturowym odwiedzający powiat głubczycki i opawski oraz mieszkańcy pogranicza. Wśród nich są „miłośnicy dziedzictwa kulturowego, łączący aktywny wypoczynek ze zwiedzaniem atrakcji kulturowych, miłośnicy sztuki sakralnej, badacze kultury,

historycy, pasjonaci lokalnej historii, kulturoznawcy, miłośnicy muzyki organowej, uczestniczący w wydarzeniach kulturalnych w obiektach sakralnych typu koncerty organowe i występy chórów, uczestnicy wydarzeń religijnych i zorganizowanych wycieczek, osoby zainteresowane szlakami tematycznymi”. Projekt zyskał dofinansowanie za pośrednictwem Euroregionu Silesia (Stowarzyszenie Gmin Dorzecza Górnej Odry) ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego i programu „Przekraczamy granice”. Jako partner została wskazana Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Piotra i Pawła w Nowej Cerekwi (partner wiodący) oraz Parafia Rzymskokatolicka Kravare. Niestety na stronie brak aktualnych informacji o funkcjonowaniu szlaku.

Ryc. 4. Organy w Pszowie (woj. śląskie)
Źródło: Fotografia Autora 2018

Poza wymienionymi szlakami organowymi w ramach projektu współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej (Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013) utworzono „Szlak gotyckich świątyń i muzyki organowej południowych Mazur” na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. Obejmuje on kościoły ewangelickie w Pasymiu i Dźwierzutach, gdzie organizowane są cykliczne koncerty organowe na zabytkowych instrumentach [*Przewodnik Pasym*]. Informacje o szlaku, oprócz strony internetowej i folderu, można uzyskać z tablic informacyjnych w terenie (Ryc. 5).

Ryc. 5. Tablica informacyjna przy kościele w Pasymiu (woj. warmińsko-mazurskie)

Źródło: Fotografia Autora 2016

Ponadto w 2013 r. otwarta została „Romantyczna trasa organowa po Górnych Łużycach”. Tworzy ją 20 instrumentów w kościołach leżących na Górnych Łużycach po polskiej i niemieckiej stronie granicy, m.in. Zgorzelca, Łagowa, Parowej, Goerlitz, Kamenz oraz Bautzen. Niestety poza wzmianką na archiwalnych stronach internetowych brak informacji o funkcjonowaniu szlaku.

Tab. 1. Charakterystyka i ocena kulturowych szlaków organowych

	Lubuski Szlak Organowy	Szlak organowy Euroregionie Silesia	Szlak gotyckich świątyń i muzyki organowej południowych Mazur	Romantyczna trasa organowa po Górnych Łużycach
zasięg przestrzenny	woj. lubuskie	Euroregion Silesia (Polska-Czechy)	woj. warmińsko-mazurskie	Górne Łużyce (Polska-Niemcy)
liczba obiektów	18	35	2	20
uzasadniona tematyzacja	TAK	TAK	TAK	TAK
oznaczenie w terenie	NIE	TAK	TAK	NIE
dostępność obiektów	niepełna	niepełna	niepełna	niepełna

podmiot zarządzający	TAK	TAK	TAK	NIE
strona internetowa	TAK	TAK	TAK	NIE
materiały promocyjne	TAK	TAK	TAK	NIE
logo	TAK	NIE	NIE	NIE
koncerty/festiwałe	NIE w większości obiektów	NIE w większości obiektów	TAK	NIE w większości obiektów

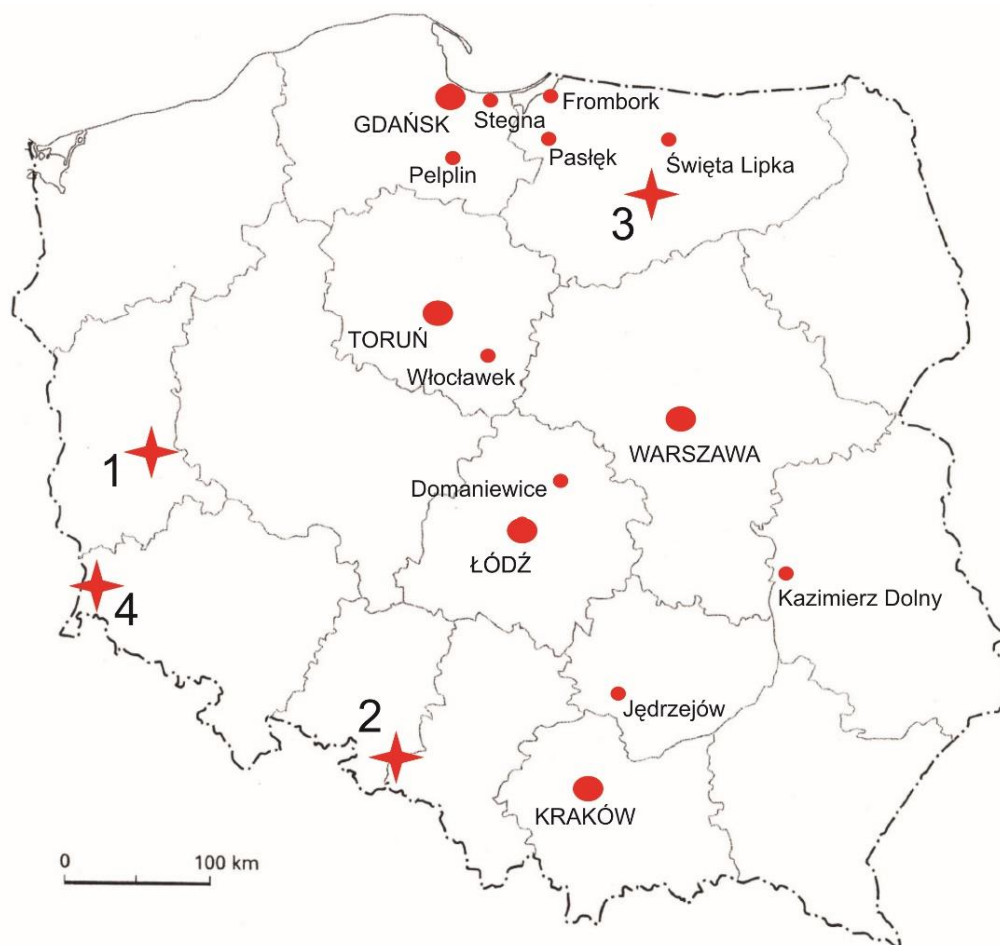
Źródło: opracowanie własne

Wspomnieć jeszcze należy, że w kilku świątyniach na terenie województw kujawsko-pomorskiego i małopolskiego pod hasłem „szlak organowy” organizowane są koncerty organowe. „Małopolski szlak organowy” to cykl koncertów organowych oraz kameralnych organizowanych w miejscowościach dawnej Galicji (Alwernia, Grodkowice, Kraków, Niepołomice, Tenczynek i Szczyrzyc), które dysponują instrumentami o dużym znaczeniu historycznym i artystycznym. Ideą przewodnią cyklu jest promocja cennych zabytków polskiej sztuki organmistrzowskiej poprzez wydarzenia muzyczne oraz działania edukacyjne. Podobne cele przyświecają twórcom „Kujawsko-pomorskiego szlaku organowego”.

Ponadto w sierpniu 2020 r. Fundacja Rozwoju Kultury Muzycznej na Kurpiach "Etno-Klasyka" zorganizowała wycieczkę autokarową śladami zabytkowych organów Mazowsza. Obejmowała ona 7 instrumentów znajdujących się w kościołach w Myszyńcu, Łysych, Zarębach Kościelnych, Rzekuniu, Czerwinie, Ostrowi Mazowieckiej, Baranowie. Wybrane organy, choć niewielkie (9-25 głosów), są „prawdziwymi pomnikami sztuki organmistrzowskiej z przełomu XIX i XX w. na terenie północnego Mazowsza” [*Etnosakralia Kurpiowskie*]. Każdy z uczestników około 300 km wycieczki otrzymał folder z podstawowymi danymi na temat zwiedzanych instrumentów. Niestety, jak wynika z wywiadu przeprowadzonego z jej głównym organizatorem A. Tańskim, przy wymienionych obiektach nie ma żadnych informacji dotyczących zabytkowych instrumentów. Wszystkie dokumenty i informacje są efektem prywatnych badań naukowych i kwerend materiałów źródłowych, które przeprowadził w latach 2017-2018 w ramach stypendium MKiDN „Opieka nad zabytkami”.

O zainteresowaniu podróżami organowymi świadczy działalność *American Public Media Pipedreams*, która od 2002 r. do 2020 r. zorganizowała 20 takich

podróży, głównie po regionach Europy (17 wycieczek), ale także po Meksyku, Australii i Kanadzie [*Pipedreams*]. Pandemia CoVID-19 zmusiła organizatorów do rezygnacji z wycieczki w 2020 r. Natomiast na 2021 r planowana jest wycieczka do Alzacji [*Historic Organs of Alsace*]. Jedna z wycieczek odbyła się po Polsce w 2015 r. i trwała 11 dni, prowadząc przez 14 miejscowości (Ryc. 6), w których zaprezentowano 31 instrumentów, głównie historycznych. Dla uczestników przygotowano obszerne wydawnictwo, w którym m.in. scharakteryzowano historię kraju i budownictwa organowego, sylwetki kompozytorów muzyki organowej, budowniczych organów (organmistrzów) oraz przedstawiono wykaz najważniejszych wydawnictw płytowych i szczegółowy program imprezy wraz z informacjami o miejscach noclegowych a także profile uczestników [*Historic Organs of Poland*]. W wycieczce wzięło udział 38 osób, głównie ze Stanów Zjednoczonych. Uczestnicy mogli doświadczyć wyjątkowości poszczególnych instrumentów, wraz z ich brzmieniem zaprezentowanym przez uznanych artystów z różnych ośrodków Polski.

Ryc. 6. Lokalizacja miejsc wycieczki organowej *Pipedreams* oraz szlaków organowych na tle podziału administracyjnego Polski (opr. własne); 1. Lubuski Szlak Organowy, 2. Szlak organowy w Euroregionie Silesia, 3. Szlak gotyckich świątyń i muzyki organowej południowych Mazur, 4. Romantyczna trasa organowa po Górnych Łużycach
Źródło: opracowanie własne

Warto wspomnieć, że na pograniczu francusko-szwajcarskim funkcjonuje od 2019 r. wyjątkowa linia kolejowa Belfort-Delémont, której zadaniem jest udostępnienie i wypromowanie dziesięciu historycznych i współczesnych instrumentów organowych, znajdujących się w obiektach wzdłuż szlaku i reprezentujących różne szkoły europejskiego budownictwa organowego [*Ligne des Orgues Remarquables*]. Powstanie jej wiąże się z projektem transgranicznym w ramach którego zaplanowano także m.in. organizację koncertów, zajęć edukacyjnych i kursów mistrzowskich oraz promowanie atrakcji przyrodniczych, historycznych i kulinarnych regionu.

Oprócz obiektów sakralnych wyposażonych w wyjątkowe instrumenty organowe przedmiotem zainteresowań turysty kulturowego, zwłaszcza będącego miłośnikiem organów i muzyki organowej powinno być także Muzeum Organów Śląskich w Akademii Muzycznej im. Karola Szymanowskiego w Katowicach, funkcjonujące od 2004 roku. Jego celem jest gromadzenie, zabezpieczanie i ochrona instrumentów organowych i dokumentów historycznych związanych z organami, a także ich opracowywanie naukowe i udostępnianie publiczne, w postaci stałej ekspozycji muzealnej. Dotychczas zgromadzono ponad 500 eksponatów. W świetle danych z 2017 r. muzeum zwiedziło około 20 tys. osób, w tym grupy zagraniczne (z Niemiec, Egiptu, Francji, Węgier, Ukrainy i in.). Od 2010 roku Muzeum bierze udział w akcji „Noc Muzeów”, połączonej z prezentacją muzyki organowej na organach Akademii Muzycznej, w tym na czynnych eksponatach [*Muzeum Organów Śląskich*]. Jest to jedyne muzeum organów utworzone w Polsce.

Zainteresowanie turysty kulturowego mogą ponadto wywoływać rzeźby lub instalacje znajdujące się poza budynkami, związane m.in. z tradycją festiwali organowych (Ryc. 7). Bardzo ciekawa, aczkolwiek wzbudzająca kontrowersje, jest instalacja „Grające organy” Władysława Hasiora, zamontowana w 1966 r. na przełęczy Snózka, w miejscu znanym z pięknych widoków na Zbiornik Czorsztyński, Pieniny i Tatry (Ryc.8). Artystycznym zamierzeniem twórcy była realizacja wizji organów „grających wiatrem” ku pamięci wszystkich ofiar wojny. Jednak wbrew koncepcji Hasiora piszczałki nie zostały zamontowane, zaś u podnóża rzeźby pojawiła się tablica z napisem „Wiernym synom ojczyzny poległym na Podhalu w walce o utrwalenie władzy ludowej”. Niekonserwowany od lat monument rdzewiał i zagrażał zwiedzającym. Usunięcia rzeźby domagało się kilka stowarzyszeń, określając pomnik jako symbol komunistycznej władzy. W obronie dzieła stanęli m.in. artyści, zwracając

się do władz gminy Czorsztyn o zmianę funkcji z upamiętniającej na edukacyjną i artystyczną. W 2010 r. na zlecenie władz gminy Czorsztyn i Fundacji Rozwoju Jeziora Czorsztyńskiego rozpoczął się remont „Organów”, mających w zamierzeniu stać się atrakcją turystyczną. Z tablicy u podnóża instalacji skuto kontrowersyjną inskrypcję, elementy metalowe odnowiono i z powrotem zamontowano na pierwotnym miejscu [Podhale24.pl].

Ryc. 7. Instalacja artystyczna w Kamieniu Pomorskim (woj. zachodniopomorskie)
Źródło: Fotografia Autora 2016

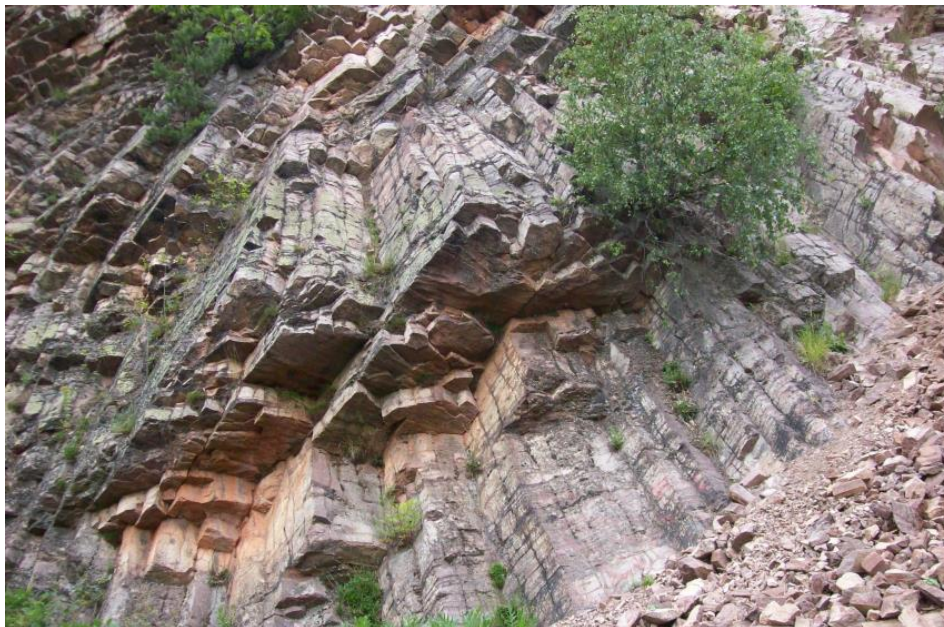

Ryc. 8. „Grające organy” na Przełęcz Snozka (woj. małopolskie)
Źródło: Fotografia Autora 2019

W krajobrazie różnych regionów Polski i świata spotykane są także obiekty nazwane „organami”, z uwagi na podobieństwo ich kształtu do prospektu organowego. W nauce terminem „organy geologiczne” określane są formy krasu kopalnego – kieszenie, jamy, kominy, szczeliny, studnie, powstające pod pokrywą osadów, przez rozpuszczanie skał krasowych, przeważnie marglistych i ilastych wapieni, szczególnie kredowych, widoczne zwłaszcza w ścianach kamieniołomów [Kunsky 1956]. W krajobrazie Polski „organy” to także nazwy własne obiektów, będących genetycznie różnymi formami rzeźby (mikrorzeźby), np. Wielkie Organy Wielisławskie (Ryc.9) czy Małe Organy Myśliborskie na Pogórzu Kaczawskim oraz wschodnie zbocze Doliny Kościeliskiej w Tatrach Zachodnich zwane Organami. Nazwy te zostały nadane najprawdopodobniej przez miejscową ludność, a następnie utrwaliły się w tradycji ludowej. Można je określić jako organy geomorfologiczne czyli „formy mezo- i mikroreliefu powierzchni Ziemi, charakteryzujące się obecnością sąsiadujących ze sobą, stromych form wypukłych w postaci słupów, żeber i przedzielających je form wklęsłych” [Bernat 2001, s. 111]. Występują najczęściej w obrębie ścian skalnych, choć spotykane są także w postaci odrębnych form. Powstanie organów geomorfologicznych wiąże się zarówno z procesami egzo- (kras, wietrzenie), jak i endogenicznymi (plutonizm, wulkanizm, ruchy orogeniczne). Odslonięcie ich na powierzchni jest najczęściej spowodowane bezpośrednią działalnością człowieka (wydobycie kopalin). Dla ochrony tego typu form (imponujące bazaltowe kolumny przypominające piszczałki organowe) utworzono w Australii (Wiktoria) Park Narodowy Organ Pipes jako część aborygeńskiego krajobrazu kulturowego [*Organ Pipes National Park*]. Podobne struktury są częścią Hong Kong UNESCO Global Geopark.

Wspomnieć jeszcze należy, że w podziemnej jaskini w pobliżu Parku Narodowego Shenandoah w Wirginii (USA) zbudowano w latach 50. XX w. największy instrument świata, nazwany *The Great Stalacpipe Organ*. Jest to elektrycznie uruchamiany litofon, w którym dźwięk wytwarzany jest poprzez delikatne uderzanie w stalaktyty o różnej długości i grubości gumowymi młotkami, uruchamianymi elektromagnetycznie za pomocą mechanizmu połączonego z konsolą, przypominającą kontuar organów piszczałkowych. W czasie koncertu powstaje podziemny krajobraz muzyczny [*Luray Caverns*]. Dźwięki tego nietypowego instrumentu organowego są przedmiotem zainteresowań turysty dźwiękowego, poszukującego na świecie unikalnych krajobrazów dźwiękowych [*Sound Tourism*; Bernat 2014]. W Stanach Zjednoczonych (Arizona) znajduje się też pomnik narodowy a jednocześnie Światowy Rezerwat

Biosfery, chroniący najbardziej na północ wysunięte siedlisko kaktusa organowego (*Stenocereus thurberi*) i innych organizmów pustyni Sonora [*Organ Pipe Cactus National Monument*].

Ryc. 9. Organy Wielisławskie (woj. dolnośląskie)

Źródło: Fotografia Autora 2020

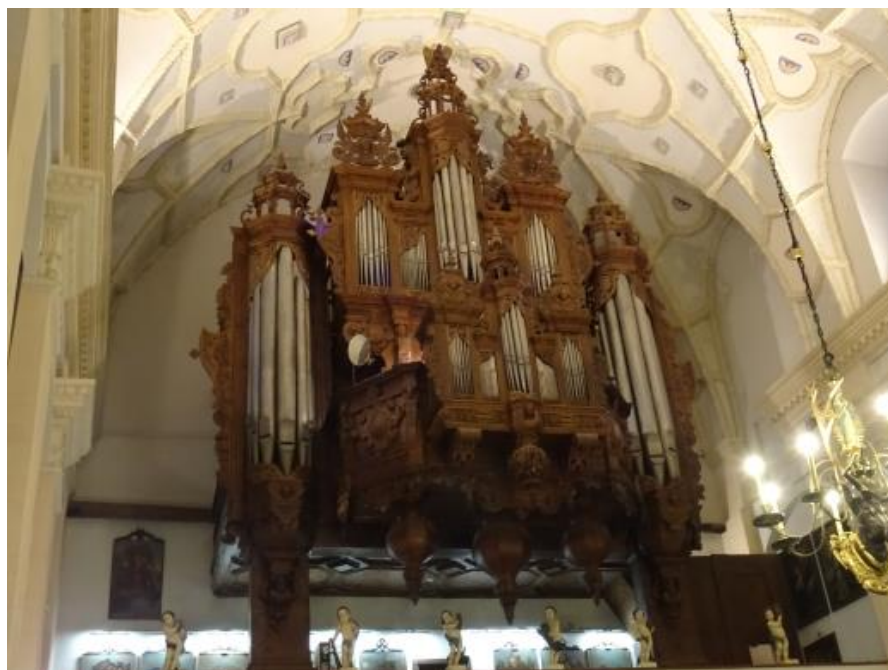
Festiwale organowe w czasach pandemii

Letnie festiwale organowe od wielu lat są organizowane w wielu ośrodkach w Polsce i na świecie. Można je uznać za fenomen kulturowy, gdyż w okresie kiedy są zamykane instytucje kultury otwiera się kościoły, które stają się wówczas nie tylko miejscami kultu religijnego ale także „salami koncertowymi”, przyciągającymi licznych słuchaczy muzyki organowej i sakralnej. Wśród festiwali są zarówno te o bogatych tradycjach, organizowane na najcenniejszych instrumentach, jak i te w małych ośrodkach miejskich czy wiejskich, gdzie instrumenty organowe nie posiadają wyjątkowych wartości, ale ich możliwości pozwalają poprzez koncerty dotrzeć z wysoką kulturą do zwykłych mieszkańców, rzadko korzystających z ofert instytucji kultury [Bernat 2004]. Jak zauważył M. Wrona [2007] powstawanie kolejnych imprez tego typu, którym towarzyszy „wskrzeszanie” do życia koncertowego zapomnianych lub zaniedbanych historycznych organów lub budowa nowych, pełnowartościowych koncertowych instrumentów, sprzyja fenomenowi współczesnego zainteresowania się organami w Polsce. Wiąże się to też z ogólnoswiatowym renesansem organów i dedykowaną im twórczością. Dzięki powszechnie dostępnym festiwalom, koncertom

i nagraniom muzyka organowa stała się dostępna bez ograniczeń, a przez to zrozumiana i doceniona.

W 2020 r. sytuacja pandemii *COVID-19* postawiła organizatorów festiwali organowych wobec wielu pytań – czy kontynuować festiwale, a jeśli tak to w jakiej formie – tradycyjnej, wirtualnej czy mieszanej. W przypadku Kazimierskiego Festiwalu Organowego, wykorzystującego uznawane za najstarsze (bądź jedno z najstarszych) zachowane w Polsce organy (Ryc. 10), zbudowane 400 lat temu przez Włocha Szymona Liliusa w czasach gospodarczego sukcesu miasteczka, określanego jako spichlerz Europy (położony nad Wisłą ważny ośrodek handlu zbożem), zdecydowano się na formę mieszaną. W warunkach ograniczeń związanych z pandemią, ale w przekonaniu, że ciągłość trwania (od 1972 roku) to również sposób na to żeby skutecznie przełamywać kryzysy, podjęto się realizacji imprezy w dwóch wymiarach: realnym i wirtualnym. Uczestników koncertów „na żywo” obowiązywały procedury przestrzegania zasad bezpieczeństwa epidemicznego. Dlatego ich liczba musiała być ograniczona a forma wirtualna umożliwiała dotarcie do znacznie większej liczby zainteresowanych (na całym świecie). Podobnie stało się w przypadku wielu innych uznanych festiwali organowych, m.in. w Leżajsku, Kamieniu Pomorskim i Licheniu, na największych w Polsce organach (157 głosów) (Ryc. 11).

W niektórych ośrodkach utrzymano wyłącznie formę tradycyjną, np. w Gdańsku-Oliwie na najsłynniejszych w Polsce organach (Ryc. 12), jak również w niewielkiej Końskowoli koło Puław czy w Dęblinie. Ostatnie wymienione miejscowości jeszcze niedawno łączył wspólny projekt „Nadwiślańskie Lato Organowe”, obejmujący także położone pomiędzy Puławą. Niestety w związku z pandemią *COVID-19* koncerty w tym mieście zostały odwołane, choć byłyby to już ich 11 edycja. O społecznym zapotrzebowaniu na koncerty muzyki organowej świadczy sukces wydarzenia zorganizowanego 15 sierpnia 2020 r. w niewielkim Orońsku koło Radomia, znanym z Centrum Rzeźby Polskiej. Koncert dofinansowany w ramach projektu „Przełamywanie wykluczenia terytorialnego z kultury mieszkańców terenów wiejskich Południowego Mazowsza poprzez organizację koncertu organowego w miejscowości Orońsko”, pozyskanego przez Stowarzyszenie Odnowy i Rozwoju Gminy Orońsko, na niewielkim (18 głosowym) instrumencie z lat 80. XX w., zyskał zainteresowanie wielu mieszkańców i odbił się szerokim echem w regionie [*Stowarzyszenie Odnowy i Rozwoju Gminy Orońsko*] (Ryc. 13).

Ryc. 10. Organy kościoła farnego w Kazimierzu Dolnym (woj. lubelskie)

Źródło: Fotografia Autora 2019

Ryc. 11. Organy główne bazyliki w Licheniu Starym (woj. wielkopolskie)

Źródło: Fotografia Autora 2018

Ryc. 12. Organy katedry w Gdańsku-Oliwie (woj. pomorskie)

Źródło: Fotografia Autora 2016

Ryc. 13. Owacje po koncercie organowym w Orońsku (woj. mazowieckie)

Źródło: Fotografia Autora 2020

Na wirtualną formę prezentacji instrumentów organowych zdecydowała się w 2020 roku Fundacja Promocji Kultury i Sztuki *ARS PRO ARTE*, która w ramach Podkarpackiego Festiwalu Organowego, zrealizowała 6 koncertów *online* w kościołach, gdzie każdego roku, już od 29 lat, odbywa się Festiwal: w Rzeszowie (katedra, kościół św. Krzyża i Wniebowzięcia NMP w Zalesiu), w Jarosławskim Opactwie, w bazylice ojców Jezuitów w Starej Wsi oraz w zabytkowym drewnianym kościele w Lutczy. Fundacja ta wraz z innymi partnerami zrealizowała ponadto cykl pięciu filmów z cyklu

„Pienińskie Sacrum”: „Szlakiem krościeńskich świątyń”, „Śladami Jana Pawła II”, „Szlakiem krościeńskich galerii autorskich”, „Szlakiem krościeńskich kapliczek”, „Śladami krościeńskiego źródła”. Ideą każdego filmu jest prezentacja klasycznej muzyki organowej z walorami historycznymi i turystycznymi Krościenka n. Dunajcem oraz twórczością artystów ludowych. Dodatkowo 15 sierpnia miała miejsce projekcja jednego z odcinków w miejscowym kościele parafialnym, połączona z wykonaniem muzyki organowej i góralskiej „na żywo” w wykonaniu artystów biorących udział w filmie. Tym samym grono odbiorców filmu zostało poszerzone o publiczność obecną w miejscu prezentacji. Wszystkie filmy są dostępne na internetowej stronie Fundacji [ARS PRO ARTE].

W 2020 r. w okresie pandemii COVID-19 zrealizowano jeszcze wiele innych wyjątkowych projektów wirtualnych popularyzujących tematykę organową. Stowarzyszenie Pro Musica Organa jest autorem projektu „Skarby w pieszczalkach zakłete odkrywane na nowo”, składającego się z pięciu filmów, prezentujących możliwości brzmieniowe różnych instrumentów organowych, które są „prawdziwymi perłami w zakresie kunsztu organmistrzowskiego”. Są to organy Hansa Hummla (1616) w kościele św. Andrzeja w Olkuszu, organy Andreasa Hildebrandta (1719) w kościele św. Bartłomieja w Pasłęku, barokowe organy w kościele Matki Boskiej Bolesnej w Mariańskim Porzeczcu, organy Dominika Biernackiego z początku wieku XX znajdujące się w katedrze siedleckiej oraz współczesne organy firmy Mühleisen w kościele św. Kazimierza w Nowym Sączu [Skarby w pieszczalkach zakłete]. Wszystkie filmy opatrzone zostały komentarzem na temat okoliczności powstania instrumentu czy historii danego miejsca a także wykonywanego repertuaru.

Nowoczesnym sposobem popularyzacji tematyki organowej, zwłaszcza wśród młodzieży, jest projekt „Organowe podróże” - blog i kanał YouTube, poprzez który autorzy, przemierzający się po kraju, chcą udowodnić, że „organy są fajne” [Organowe podróże]. Oprócz prezentacji interesujących instrumentów – ich budowy i specyfiki brzmieniowej zamieszczane są wywiady z ludźmi związanymi z organami oraz autorskie kursy improwizacji organowej.

Wnioski i uwagi końcowe

Organowe podróże umożliwiają poznanie, związanych głównie z wnętrzami kościołów, zabytkowych i nowych instrumentów. Oprócz historii i budowy pozwalają także odkryć wyjątkowość ich brzmienia a przy okazji również wnętrze obiektu

w którym się znajdują, z zabytkami sztuki i niekiedy wyjątkowym zapachem. Organowe podróże umożliwiają zatem wyjątkowe doświadczenie turystyczne.

Atrakcyjność turystyczna organów związana jest głównie z ich zabytkowością oraz popularyzacją wiedzy na ich temat w środkach społecznego przekazu. Festiwale muzyki organowej jako wydarzenia niestabilne (choćby w związku z pandemią) w mniejszym stopniu wpływają na atrakcyjność organów, ale mogą być źródłem wyjątkowych doświadczeń dla uczestników (mieszkańców i turystów). Rzadkość produktów turystycznych (w tym szlaków turystycznych) związanych z organami nie wpływa korzystnie na zainteresowanie tą formą turystyki. Na wzrost atrakcyjności turystycznej miejsc i regionów, w których występują, mogą wpływać zabytkowe instrumenty ale także formy przyrody zwane „organami”.

Szlaki organowe są przykładem szlaków kulturowych tworzonych w ostatnich latach na bazie bogactwa budownictwa organowego, stanowiącego ważne obiekty dziedzictwa kulturowego. Istniejące w Polsce szlaki organowe są nieliczne i stworzone zostały głównie w zachodniej i południowej Polsce (tereny dawnego zaboru pruskiego). Mają one zasięg regionalny, choć dwa z nich są transgraniczne. Tylko jeden szlak posiada logo, stanowiące ważny element identyfikacji wizualnej. Większość posiada strony internetowe, nawet dwujęzyczne. Niestety szlaki obejmują obiekty, których dostępność jest ograniczona a połączenie komunikacyjne pomiędzy nimi nieistotne. W większości są to szlaki wirtualne (lub trasy wirtualne), wyznaczeniu obiektów nie towarzyszy ich oznakowanie w terenie. Może to być jednak interesująca alternatywa dla wysoce zorganizowanego szlaku materialnego [Mikos v. Rohrscheidt 2008]. Jeśli zyska wyraźne zainteresowanie turystów, może być stopniowo przekształcony w szlak materialny. Jednocześnie szlaki wirtualne są propozycją bardziej elastyczną, łatwiej dostosowującą się do trendów i zainteresowań turystów.

Szlaki organowe w odmianie materialnej powinny być szlakami żyjącymi z uwagi na specyfikę tematu dla którego zostały stworzone. Prezentacja instrumentów organowych nie powinna bazować wyłącznie na ich walorach wizualnych. Ważne jest bowiem wielozmysłowe doświadczenie konkretnej przestrzeni organowej, indywidualnej dla każdego z obiektów w którym się znajduje. W tym celu warto aby ich elementem było „święto szlaku” – czas szczególnej prezentacji obiektów, najlepiej poprzez organizację koncertów. O potrzebie wzbogacania oferty szlaków kulturowych o ten aspekt świadczy sukces Szlaku Zabytków Techniki Województwa Śląskiego spowodowany m.in. jego popularyzacją w społeczeństwie poprzez organizację

Industriady – „święta szlaku” [Piotrowski 2012; Pokojńska 2017]. Zauważyć należy, że ukończona w 2020 r. budowa organów symfonicznych w Narodowym Forum Muzyki we Wrocławiu była świętem mieszkańców Wrocławia. Niestety uroczysta inauguracja instrumentu została przyćmiona przez ograniczenia związane z pandemią.

Sytuacja pandemii *COVID-19* wzmocniła ostatnio rolę wirtualnej popularyzacji organów. Ich brzmienie w ramach okazjonalnych projektów i festiwali muzycznych jest dostępne wraz z kontekstem wizualnym szerokiemu gronu użytkowników Internetu. Pomimo wysokiej jakości audio i video nie zastąpi to jednak autentycznego doświadczenia na miejscu z różnorodnością bodźców (w tym zapachowych). Może być natomiast jego interesującą alternatywą. Projekty wirtualne umożliwiają dotarcie do wielu miejsc, oddalonych od miejsca zamieszkania użytkowników Internetu zainteresowanych tematyką organową. Pozwalają także zajrzeć do wnętrza instrumentu. Sprawiają, że kultura organowa staje się bardziej dostępna. Zauważyć też należy, że ograniczenia związane z pandemią *COVID-19* wpłynęły na upowszechnienie poznawania swoich regionów, najbliższych okolic miejsca zamieszkania, w tym dostrzegania tego co dotychczas umykało uwadze, np. organy. Ponadto przemiany audiosfery miast (obniżenie poziomu hałasu) zachęcają do odkrywania na nowo różnorodnych brzmień otaczającej rzeczywistości [Michnik 2020], w tym muzyki organowej.

Warto tworzyć szlaki organowe w innych regionach Polski a także w skali całego kraju i kontynentu. Niestety nie ma wzorcowych tego typu inicjatyw ale dobrze zorganizowane i zarządzane inne szlaki kulturowe mogą być źródłem inspiracji dla szlaków organowych, stanowiących szczególny rodzaj szlaków kulturowych, związanych z obiektami sakralnymi i muzyką prezentowaną w czasie koncertów/festiwali oraz z konkretnymi historycznymi postaciami – budowniczymi instrumentów czy kompozytorami. Ważne jest przygotowanie kompleksowej oferty szlaku, adresowanej do konkretnej grupy odbiorców, zarządzanej przez określony podmiot i animowanej przez społeczność lokalną. Takie produkty mogą wzbogacić ofertę turystyczną kraju czy regionu a także mogą przyczynić się do ocalenia przed zapomnieniem i zniszczeniem wyjątkowego dziedzictwa kulturowego i brzmienia dawnych wieków. Są też zachętą do dojrzałego podróżowania, czyli przeżywania świata, zgłębiania jego tajemnic i prawd, odpowiadania na pytania, które on stawia [Kapuściński 1997].

BIBLIOGRAFIA:

ARS PRO ARTE www.arsproarte.pl [23.09.2020]

Baran P., 2019, *Błogosławieństwo organów – wczoraj i dziś*. Pro Musica Sacra 17, s. 171-191

Bernat S., 2001, *Organy w muzyce i przyrodzie*. Geografia w szkole, 2/2001, s. 109–114

Bernat S., 2004, *Lubelskie festiwale muzyczne jako element produktu turystycznego miasta*, [w:] Z. Michalczyk (red.), *Badania geograficzne w poznawaniu środowiska*. PTG UMCS Lublin, s. 647-652

Bernat S., 2014, *Soundscapes and tourism -towards sustainable tourism*. Problems of Sustainable Development, 9, 1, s. 107-117

Bogacz-Wojtanowska E., Gawęł Ł., Góral A., 2016, *Szlaki kulturowe jako medium zmian w kulturze*. Stowarzyszenie Gmin i Powiatów Małopolski, <https://nck.pl/badania/raporty/raport-szlaki-kulturowe-jako-medium-zmian-w-kulturze> [23.09.2020]

Bordas J., 2020, *Grand orgue de la cathédrale de Nantes : son titulaire espère la construction d'un orgue « exceptionnel »* www.classicagenda.fr/orgue-cathedrale-nantes-michel-bourcier/ [05.01.2021]

Buczkowska K., 2012, *Turysta kulturowy w poszukiwaniu genius loci*. Folia Turistica nr 26, s. 41-52

CroLove.pl, <https://crolove.pl/morskie-organy-w-zadarze/> [23.09.2020]

Cutler Q., Carmichael B., 2010, *The dimensions of the tourist experience*, [w:] M. Morgan, P. Lugosi, B. Ritchie (red.), *The Experience of Tourism and Leisure: Consumer and Managerial Perspectives*. Channel View Publications Bristol, s. 3-26

Dorawa M., 2011, *Organy Torunia i okolicznych kościołów*. Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki Toruń

Erdman J., 1992, *Organy. Poradnik dla użytkowników*. Wyd. Archidiecezji Warszawskiej Warszawa

Etnoskaralia Kurpiowskie, www.facebook.com/etnosakralia/ [17.11.2020]

Europe's Oldest Pipe Organs, <https://religiana.com/inspire-me/europes-oldest-pipe-organs> [02.02.2021]

Folia Organologica, <http://foliaorganologica.com/> [07.02.2021]

Gawęł Ł., 2011, *Szlaki dziedzictwa kulturowego: teoria i praktyka zarządzania*. Wyd. UJ Kraków

Gołos J., 1972, *Polskie organy i muzyka organowa*. Instytut Wydawniczy PAX Warszawa

Gotowski R., Parzych K., 2014, *Wpływ rewitalizacji Parku Kulturowego Kalwaria Pakoska na ruch turystyczny*. Journal of Health Sciences 4(13), s. 285-295

Gravari-Barbas M., 2013, *Amenager la ville par la culture et le tourisme*, Wyd. Le Moniteur, Paryż

Hall C. M., Piggin R., 2001, *Tourism and world heritage in OECD countries*. Tourism Recreation Research, 26(1), s.103–105

Historic Organs of Alsace, https://pipedreams.publicradio.org/tour/2021alsace/tour_brochure_alsace.pdf [16.12.2020]

Historic Organs of Poland, <https://pipedreams.publicradio.org/pdf/2015tourbook.pdf> [16.12.2020]

Hong Kong UNESCO Global Geopark, www.geopark.gov.hk/en_index.htm [10.02.2021]

Horolets A., 2012, *Codziennosc jako atrakcja turystyczna w doświadczeniu turystów niszowych do byłego ZSRR*. Kultura i Społeczeństwo, 3, s. 113-130

- Intangible Cultural Heritage*, <https://ich.unesco.org/en/RL/organ-craftsmanship-and-music-01277> [23.09.2020]
- Jimura T., 2011, *The impact of world heritage site designation on local communities: A case study of Ogimachi, Shirakawa-mura, Japan*. *Tourism Management*, 32(2), s. 288–296
- Kapeć W., 2009, *Tajemnice lubelskich organów*. Norbertinum Lublin
- Kapuściński R., 1997, *Lapidaria*, „Czytelnik” Warszawa
- Kazimierczak M., 2013, *Podróż jako oswajanie przestrzeni*. *Ethos*, 104, s. 272, 280
- Konstytucja o liturgii świętej*, <http://ptm.rel.pl/files/swii/139-sacrosanctum-concilium.pdf> [23.09.2020]
- Kruczek Z., 2011, *Atrakcje turystyczne. Fenomen, typologia, metody badań*. Monografia nr 10, Proksenia Kraków
- Kunsky J., 1956, *Zjawiska krasowe*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe Warszawa
- Ligne des Orgues Remarquables*, <https://ligneorguesremarquables.com/la-ligne/> [20.01.2021]
- Losiak R., 2017, *Instrumenty muzyczne w pejzażach dźwiękowych – instrumentologia wobec soundscape studies*. *Audiosfera. Koncepcje – Badania – Praktyki*, 2(6)/2017, s. 11-19
- Lubuski Szlak Organowy*, <http://lso.com.pl/> [23.09.2020]
- Luray Caverns*, <https://luraycaverns.com/news/the-great-stalacpipe-organ/> [16.12.2020]
- Maitland R., Newman P. (red.), 2009, *World Tourism Cities. Developing Tourism off the Beaten Track*, Routledge, Abingdon
- Małopolski Szlak Organowy*, www.arsorgani.pl/index.php/projekty/mso [23.09.2020]
- Marshall R., Marshall T., 2016, *Exploring the World of J. S. Bach: A Traveler's Guide*. Urbana; Chicago; Springfield: University of Illinois Press
- Michnik A., 2020, *Audiosfera epidemii – wstępny zarys*. Postscriptum do „Glissanda” #36, <http://glissando.pl/aktualnosci/audiosfera-epidemii-wstepny-zarys-postscriptum-do-glissanda-36/> [20.01.2021]
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008, *Kulturowe szlaki turystyczne - próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania*. *Turystyka Kulturowa* nr 2/2008, s. 17-31
- Muzeum Organów Śląskich*, www.am.katowice.pl/?a=315_muzeum-organow-slaskich [23.09.2020]
- Niezgoda A., 2013, *Turystyka doświadczeń – dawna czy nowa forma turystyki?*, [w:] R. Wiluś, J. Wojciechowska (red.), *Nowe-stare formy turystyki w przestrzeni*, Warsztaty z Geografii Turyzmu, tom 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 37-47
- Oberman T., Jambrośić K., Horvat M., Bojanić Obad Šćitaroci B., 2020, *Using Virtual Soundwalk Approach for Assessing Sound Art Soundscape Interventions in Public Spaces*. *Appl. Sci.* 10, 2102.
- Odbudowa organów w bazylice św. Elżbiety we Wrocławiu*, www.wroclaw.pl/porta/odbudowa-organow-w-bazylice-sw-elzbiety-we-wroclawiu [05.01.2021]
- O'Dell T., 2005, *Experiencescapes*, [w:] O'Dell T. Billing P. (red.), *Experiencescapes: Tourism, culture and economy*. Copenhagen Business School, Copenhagen, s. 15-35
- Olejniki A., Tomczyk S., 2012, *Lubuski Szlak Organowy. Śladami wielkich budowniczych organów*. Sulechowski Dom Kultury im. Fryderyka Chopina, Adam Olejnik, Zakład Organmistrzowski „Ars Organum” Sulechów
- Organ Pipes National Park*, www.parks.vic.gov.au/places-to-see/parks/organ-pipes-national-park [08.02.2021]

- Organy na krańcach świata. Marek Stefański w rozmowie z Mateuszem Borkowskim.* Petrus Kraków 2019
- Organowe podróże*, www.facebook.com/OrganowePodroze/?ref=page_internal, www.youtube.com/channel/UC3VnAswLSoZNtsUZkHB3Dcg/featured [17.11.2020]
- Organ Pipe Cactus National Monument*, www.nps.gov/orpi/planyourvisit/basicinfo.htm [08.02.2021]
- Orzechowska J., 2010, *W poszukiwaniu istoty miasta – przez łódzkie podwórka przy ulicy Piotrkowskiej*. Turystyka Kulturowa nr 1/2010, s. 14-44
- Parafia Nowa Cerekwia*, <https://parafianowacerekwia.pl/szlak-organowy/> [23.09.2020]
- Peres M., 2016, *Harmonie Universelle. Przedmowa*. CD Krzysztof Pawlisz, s. 30-32
- Piotrowski P., 2012, *Promocja dziedzictwa kulturowego obszaru poprzez wydarzenie (na przykładzie Industriady – Święta Szlaku Zabytków Techniki Województwa Śląskiego)*. Turystyka Kulturowa 10/2012, s. 18-30
- Pipedreams*, www.pipedreams.org/ [16.12.2020]
- Pociej B., 1995, *Jan Sebastian Bach i jego muzyka*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Warszawa
- Podhale24.pl*, http://podhale24.pl/aktualnosci/artikul/13153/Kluskowce_odnowione_8222Organy8221_Hasiora_graja_na_Snozce_zdjecia.html [23.09.2020]
- Pokojska W., 2017, *Szlaki kultury industrialnej jako element procesu rewitalizacji obszarów przemysłowych*. Turystyka Kulturowa nr 4/2017, s. 30-41
- Poźniak G., 2012, *Jak dbać o zabytkowe organy piszczałkowe?* Biuletyn SPMK, 7, s. 27-35
- Poźniak G., 2018, *O organach z dziećmi i dla dzieci*. Wyd. Sindruk Opole
- Przewodnik Pasym*, <http://przewodnik.pasym-parafia.pl/> [23.09.2020]
- Puczko L., Ratz T., 2007, *Trailing Goethe, Humbert, and Ulysses; Cultural Routes in Tourism*, [w:] G. Richards (red.), *Cultural tourism, Global and Local perspectives*, Wyd. The Haworth Hospitality Press, Nowy Jork, s. 131-148
- Relph E., 1985, *Geographical experiences and being-in-the-world: The phenomenological origins of geography*. [w:] Dwelling, place and environment. Towards a phenomenology of person and world, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, s. 15-31
- Románková-Kuminková E., 2017, *Listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego – początek czy koniec zrównoważonego rozwoju?* [w:] H. Schreiber (red.) *Intangible Cultural Heritage. Safeguarding Experiences in Central and Eastern European Countries and China 10th Anniversary of the Entry into Force of the 2003 UNESCO Convention through the Prism of Sustainable Development*. National Heritage Board of Poland Warszawa, s. 352-370
- Romantyczna trasa organowa po Górnych Łużycach*, <https://kknet.pl/project/romantyczna-trasa-organowa/> [23.09.2020]
- Rosiński P., 1992, *Zabytkowe organy w województwie kieleckim*. Wyd. Naukowe PWN Warszawa-Kraków
- Šercer M., Kavić Z., 2013, *The organ – queen of instruments and part of cultural heritage, Economy of eastern Croatia yesterday, today, tomorrow*, Proceeding GIH Osijek, Croatia, 2, s. 266-273
- Skarby w piszczalkach zakłete*, <http://spmo.pl/organy-w-piszcalkach-zaklete/> [17.11.2020]
- Skounti A., 2017, *The Intangible Cultural Heritage System: Many Challenges, Few Proposals*. Santander Art and Culture Law Review, 2, s. 61-76
- Sound Tourism*, www.sonicwonders.org/great-stalacpipe-organ-usa/ [16.12.2020]
- Stasiak A., 2013, *Nowe przestrzenie i formy turystyki w gospodarce doświadczeń*. Turyzm 23/2, s. 65-74

- Stasiak A., 2016, *Doświadczenie – stary-nowy paradygmat turystyki*. Folia Turistica, 41. Zarządzanie i transfer wiedzy w turystyce, s. 191-216
- Stowarzyszenie Odnowy i Rozwoju Gminy Orońsko*, <http://oronsko.org/?p=2322> [23.09.2020]
- Szlaki kulturowe jako medium zmian w kulturze*, www.szlaki.sgpm.krakow.pl [23.09.2020]
- Szlak organowy w Euroregionie Silesia*, <https://parafianowacerekwia.pl/wp-content/uploads/2020/08/folder.pdf> [23.09.2020]
- Szostak M., 2017, *Licheńskie organy na tle największych instrumentów Polski, Europy i świata*. Wyd. Zakład Gospodarczy „Dom Pielgrzyma” Licheń Stary
- Szymanowicz M., 1997, *Organ w kościołach Radomia*. Wyd. Polihymnia Lublin
- Szyndzielorz E., 2018, *Seria płytowa Organy Śląska Opolskiego. Review*. Folia Organologica nr1/2018, s. 142-147
- Tuan Y.F., 1977, *Space and Place: The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Urry J., 2002, *The Tourist Gaze*. SAGE Publications London.
- Wakacyjny Szlak Organowy*, <https://zgg.gosc.pl/doc/6388569.Wakacyjny-Szlak-Organowy-2020> [23.09.2020]
- Wieczorkiewicz A., 2008, *Apetyt turysty. O doświadczeniu świata w podróży*. Universitas Kraków
- Wiza A., 2012, *Reminiscencje z podróży. Dlaczego wyruszamy w świat i co z niego przywozimy*, [w:] M. Kazimierczak (red.), *Jakość życia w kulturowych przestrzeniach podróżowania*, Akademia Wychowania Fizycznego, Poznań, s. 40–53
- Wrona M., 2007, *Tradycje sztuki organowej we współczesnej Polsce*. <https://culture.pl/pl/artykul/tradycje-sztuki-organowej-we-wspolczesnej-polsce> [02.02.2021]
- Zadar Organ Festival*, www.zadarorganfestival.com/ [23.09.2020]
- Ziarkowski D., 2012, *Znaczenie obiektów wpisanych na Listę światowego dziedzictwa UNESCO dla turystyki*. Folia Turistica, 26, s. 53-66

Organ travels in Poland - a developing form of tourism

Abstract: The organ as a musical instrument, being an important object of cultural heritage, has been gaining more and more interest in cultural tourism in recent years. Organ travel allows to learn about historical and new instruments, mainly related to the interiors of churches. In addition to their history and construction, they also allow you to discover the uniqueness of their sound and, at the same time, the interior of the object in which they are located, with its art monuments and sometimes exceptional smell. Organ travel therefore allows for a unique tourist experience.

The article first describes the specificity of the organ as a musical instrument and then characterizes the existing organ cultural trails in Poland. Next, they were evaluated according to the criteria of cultural trails evaluation. Moreover, attention was paid to other aspects of considering the organ and organ music in cultural tourism. Reference was also made to the functioning of organ festivals during the COVID-19 pandemic and to the virtual organ projects that were created during that time. At the end, there are proposals for the development of organ cultural trails, referring to tourism experiences.

Key words: organ, music, cultural route, festival tourism, experience tourism